

Małgorzata SZCZYPÍŃSKA (Wrocław)

(Pro)nominale aanspreekvormen in Tom Lanoyes *Mefisto For Ever!*

Abstract

The study of terms of address has always been an interesting and very popular topic among sociolinguists. The aim of this paper is to show the importance of the research in this area by means of an analysis of address forms in Tom Lanoye's play as an example of personal address and address behaviour in contemporary Dutch. In the paper the term *forms of address* is being used not only in terms of the second-person singular pronoun (T and V), but it also comprises first and last names, titles and offensive terms. The purpose is also to show how the use of forms of address can be determined by such elements as sex, age, social background of the speaker. It has been chosen for a dramatic text as it seems to provide the best information on colloquial language of the period.

Sociolinguïstische gespreksanalyse

1. Achtergrond en doel van de studie

In wat hier volgt worden de pronominale en nominale aanspreekvormen in het toneelstuk *Mefisto For Ever!* van de Vlaamse schrijver Tom Lanoye behandeld. *Mefisto For Ever!* is gebaseerd op Klaus Manns biografische roman *Mephisto* (1936), waarin verteld wordt over een acteur-regisseur, die met het naziregime gecollaboreerd heeft. Het is dus geen adaptatie, maar een origineel en zelfstandig dramatisch werk. De voorstelling begint met een scène waarin een theatergezelschap erover nadenkt hoe het verder moet nadat een extreemrechtse partij aan de macht is gekomen. Sommige aarzelen of ze moeten blijven of politiek asiel moeten zoeken. Het hoofdpersonage Kurt Köpler — topacteur en regisseur — neemt de beslissing om de strijd te beginnen. Tom Lanoye werkte dit stuk om tot een stuk dat actuele kwesties behandelt, zoals politiek, macht, verraad, opportunisme, integriteit en de rol van de kunst hierin.

De tekst werd geanalyseerd m.b.t. de aanspreekvormen en hun rol als tekens van sociale relaties aan de ene kant en affectieve aan de andere kant. De dramatische werken zijn een boeiende en realistische bron van allerlei soorten aanspreekvormen, want ze weerspiegelen de relaties in de ruime zin van het woord tussen de personages die verschillende sociale statussen hebben. Bovendien verwezen de toneelstukken door de decennia heen naar de cultuur van de lezers of het publiek. De literaire werken hebben nog steeds een bepaalde waarde m.b.t. het hedendaagse gebruik van aanspreekvormen.

“Voor de waardering van taal als instrument van verkeer hebben vooral de aanspreekvormen belang, omdat ze in de dagelijkse omgang steeds nodig zijn; ze zijn de scharnieren van elk gesprek, en weinig minder gewichtig in het schriftelijk verkeer.” (Daan, 1978: 58)

Één van de taken van sociolinguïstiek is de verschillende manieren waarop de informatie tussen de gesprekspartners wordt uitgewisseld, te karakteriseren. Het doel van de studie is dus het onderzoek van directe aansprekingen in de situatie van rechtstreekse communicatie. Soms worden de begrippen “aanspreekvormen” en “beleefdheidsvormen” uitwisselbaar gebruikt. Dat is niet juist want beide termen zijn niet identiek en ze hebben verschillende semantische noties.

Er wordt o.a. beweerd, dat aanspreekvormen tot performatieve uitspraken behoren. Ze dienen niet om te informeren, maar om een bepaalde realiteit te creëren, om de relatie tussen gesprekspartners te vormen tijdens het gesprek en om dit gesprek voort te zetten (Tomiczek, 1983:25). Aanspreekvormen vertegenwoordigen de sprekershouding tegenover de geadresseerde, ze duiden de sociale afstand tussen die twee aan en ze kunnen verschillende emotionele kenmerken opbouwen, die deze houding individueel maken: dus van beleefdheid, door het uידrukken van afstand en onverschilligheid, tot het uידrukken van oneerbiedigheid of zelfs onbeleefdheid en agressie tegenover de geadresseerde (Tomiczek, 1983: 22). Een aanspreekvorm markeert in zekere mate niet alleen onze houding tegenover onze gesprekspartner maar ook onze gemoedstoestand. Op die manier kan ook veel gezegd worden over onszelf: de aanspreking onthult namelijk onze opleiding, herkomst en maatschappelijke positie.

Het begrip aanspreekvormen bevat hier zowel pronomina alsook zelfstandige naamwoorden en nominale constituenten. Daarom lijkt het handig om een tweeledige classificatie te maken, namelijk: pronominale en nominale aanspreekvormen. Dientengevolge worden de tweedepersoonpronomina en de nominale aanspreekvormen onder de loop genomen. Onder de term nominale vormen verstaan we niet alleen (voor)namen, maar ook (beleefdheids-)titels, roepnamen, scheldwoorden, verwantschapsnamen, koosnaampjes alsook de variaties van al deze mogelijkheden met pronomina. De analyse besteedt ook aandacht aan het verschijnsel van zogenaamde “pronominal switching”, d.w.z. de voornaamwoordelijke verwisseling in gesprekken met dezelfde gespreksgenoot, alsook de context- en situatiegebonden variabelen.

2. Macht en solidariteit: geselecteerde publicaties m.b.t. de aanspreektheorieën

Van alle publicaties over aanspreekvormen heeft het werk van Roger Brown en Albert Gilman, de grootste aandacht gekregen, aldus Braun. Ze is ervan overtuigd dat het vandaag bijna ondenkbaar is het aanspreken te bestuderen zonder ernaar te refereren (Braun, 1988: 14).

In hun belangrijke sociolinguïstische studie over aanspreekvormen *The Pronouns of Power and Solidarity* suggereren Brown en Gilman dat het gebruik van aanspreekvormen in de eerste instantie wordt bepaald door de relatie tussen de spreker en de geadresseerde. Deze relatie kan worden geanalyseerd m.b.t. twee semantische aspecten veelal bekend als “power” (macht) en “solidarity” (solidariteit) (Brown, Gilman, 1972). De auteurs introduceren T en V (van de Latijnse *tu* en *vos*) die respectievelijk het vertrouwelijk pronomina van 2de persoon en het beleefdheidspronomina symboliseren. Hun voornaamste theorie is dat er een duidelijke verschuiving plaatsvond van macht naar solidariteit en dat macht in veel mindere mate distinctief duidelijk wordt door het ontbreken van het onderling gebruik van T/V.¹ Ze maakten een onderscheid tussen de mensen die zich als leden van een bepaalde groep beschouwden (solidariteit) en diegenen die sociaal afstandelijk waren. De eerste groep sprak zich aan met T, de tweede — met V. Verschillen van (sociale) status werden volgens de volgende regel gerealiseerd: iemand die superieur is sprak iemand die lager in rang was aan met T en werd op zijn beurt met V aangesproken. Deze tendens bleef geldig tot de 19de eeuw toen het gebruik van T en V door andere factoren werd bepaald. Deze verschuiving is bekend als solidariteitssemantiek, die ook o.a. in het Nederlands plaatsvond. Dat bevestigen o.a. Daan (1978) en Van den Toorn (1977), maar de aspecten van macht zijn niet uit het Nederlandse aanspreeksysteem verdwenen. In hun andere bijdrage *Who says ‘Tu’ to whom?* behandelen Brown en Gilman de onderscheiding van aanspreekvormen in verschillende Europese talen. Ze vertrekken, nogmaals, vanuit het Latijnse woord *vos* waarmee de Romeinse keizer in de vierde eeuw werd aangesproken. Vervolgens hebben de aanspreekvormen zich in twee relaties ontwikkeld: verticaal en horizontaal. De verticale relatie betreft de verhouding tussen de superieur en de inferieur (met meervoudige pronomina worden de superieurs aangesproken, die tegenover de inferieurs enkelvoudige pronomina gebruiken), terwijl de horizontale relatie het gebruik van meervoudige, dus beleefde pronomina wat afstandelijke gelijken betreft alsook het gebruik van enkelvoudige — vertrouwde — pronomina door intieme gelijken onderling. Hun observaties baseren Brown en Gilman op de ontwikkeling van het aanspreeksysteem in het Frans. Ze merken op dat deze horizontale en dus wederzijdse relatie overheerst.

¹ Brown en Gilman introduceren de twee symbolen T en V van de Latijnse *tu* en *vos* om het informeel pronomina en het beleefd pronomina uit te drukken.

Daarom worden statusverschillen dus in mindere mate in aanspreekvormen weer-spiegeld. (Brown, Gilman, 1958)

De nominale aanspreekvormen worden o.a. behandeld in *Address in American English* van Brown en Ford (1962). Zij onderzochten de regels voor het gebruik van voornamen (FN) and (beroeps)titels + achternamen (TLN). Hun onderzoeksmateriaal omvat o.a. toneelstukken. Ze hebben gekozen voor de toneelstukken na 1939, samengebracht in de bloemlezing *Best American Plays* uit verschillende staten. In de meeste gevallen bevestigen hun bevindingen dat het gebruik van FN wordt gereciproceerd, terwijl TLN slechts in de opening van het gesprek wordt gehanteerd. Dat betekent dat de vertrouwelijkheid en afstand de keuze van een aanspreekvorm in symmetrische relaties bepalen. FN en TLN worden niet gereciproceerd als we te maken hebben met verschillen in leeftijd of professionele/sociale status. Andere varianten van het gebruik van aanspreekvormen zijn titels zonder naam (T), alleen achternaam (LN) en meervoudige geadresseerden (MN). De eerstgenoemde vormen worden zowel wederzijds (door nieuwe kennissen) als niet wederzijds (door een lagergeplaatste tegenover een hogergeplaatste) gebruikt. Ze drukken meer respect uit dan TLN. LN staat ergens tussen FN en TLN: is meer vertrouwelijk dan TLN, maar minder vertrouwelijk dan FN. De door de auteurs onderzochte voorbeelden van MN in de toneelstukken suggereren dat deze vorm in grotere mate intimiteit vertegenwoordigt dan b.v. FN. Het verschijnsel van MN komt inderdaad heel vaak in dramatische werken voor.

Het standpunt van Brown en Gilman wordt door Mühlhäusler en Harré bekritiseerd. Ten eerste zeggen ze dat niet alle groepen solidair zijn. Als voorbeeld geven ze een nucleair gezin dat niet solidair is, want kind/ouders relatie is meestal een relatie van status dus asymmetrisch (Mühlhäusler en Harré 1991: 136). In het Nederlands wordt het gebruik geregeerd door twee strijdige normen: niet onderling T/V en onderling T. Mühlhäusler en Harré gebruiken liever de theorie van Brown en Gilman ter ondersteuning van de idee van symmetrisch en asymmetrisch gebruik van T en V (Mühlhäusler en Harré 1991: 138). Bovendien noemen ze Brown en Gilmans semantiek als “coarse-grained” t.o.v. het Russische aanspreksysteem (Mühlhäusler en Harré 1991: 140). Ze zijn het niet eens met Brown en Gilmans theorie dat het grammaticale meervoud wordt gebruikt om respect uit te drukken en betwijfelen ze hun drietalige uitleg van dit verschijnsel.

In *Terms of Address. Problems of patterns and usage in various languages and cultures* bewijst Friederike Braun dat de bovengenoemde studies over aanspreekvormen gekenmerkt zijn door een “tendency towards Systemlinguistik” (Braun, 1988: 18). Daarmee bedoelt zij dat er een schaduwzijde bestaat waardoor het moeilijk is om de notie van aanspreektheorieën in praktijk te brengen. Dit betekent dat de bestaande studies gebaseerd zijn op de aanneming dat er een gesloten en homogeen aanspreksysteem bestaat. Ze is ook van mening dat de taal varieert t.o.v. de leeftijd, rang, opleiding, geslacht, godsdienst, etc. van de gesprekspartners. Dit standpunt wordt zowel bij Brown en Gilman als bij Brown en Ford ont-

kend. Toch wordt het verschijnsel van afwisseling van aanspreekvormen nergens in beide artikels beschouwd als een bestaande algemene tendens (Braun, 1988: 18–19). Braun bekritiseert Brown/Gilman en Brown/Ford dat de lezer met het gevoel blijft zitten dat aanspreekgedrag niet tegenstrijdige en eenvoudige regels vereist (Braun, 1988: 20). Misschien daarom legt zij uit dat het geen regels, maar regelmatigheden zijn. Deze mening is ook Daan toegedaan. De regels voor het aanspreken vindt zij alleen toepasselijk voor “oppervlakkige sociale contacten” en noemt ze ‘een grof stramien’ (Daan, 1978: 58). Want ook het karakter van gesprekspartners en de manier van aanspreken, omgangsvormen dus, zijn relevant (Daan, 1978: 58). Het feit dat er zo weinig aandacht werd besteed aan de verwisseling van aanspreekvormen verklaart Braun door het onderzoeksmateriaal dat grotendeels uit Europese talen bestond en de keuze van informanten (Braun, 1988: 24). Ter bevestiging geeft zij enkele voorbeelden van o.a.: Jordaans Arabisch, waar er wel sprake van wederzijdsheid is, maar gelijkheid is niet altijd de voorwaarde, want de gesprekspartners gebruiken verschillende regels voor aanspreking (Braun, 1988: 20). Zij vermeldt ook het Italiaans en het Turks. In het Italiaanse aanspreeksysteem zijn drie pronomen mogelijk, namelijk niet alleen *tu* en *Lei* (T en V respectievelijk), maar in sommige regionen ook *voi*. Alle vormen worden door elkaar gebruikt (Braun, 1988: 21). Het Turks, zoals het Pools, is asymmetrisch door o.a. het feit dat een hogergeplaatste een lagergeplaatste met V kan aanspreken en wordt met T aangesproken. Hoe groter de diversiteit in de maatschappij is des te meer verscheidenheden in het aanspreeksysteem van toepassing zijn.

Bij de theoretische bijdragen over aanspreekvormen en aanspreeksystemen ontbreekt er iets. Aanspreeksystemen, zoals talen en maatschappijen, zijn zo verschillend en cultuurspecifiek dat het moeilijk (onmogelijk?) is een algemene tendens vast te stellen. Hoewel het soms moeilijk is om aanspreekregels te onderzoeken, beschikken talen wel degelijk over verschillende aanspreekregels. We kunnen Brauns verklaring: “regularities of address can reasonably be suggested only in referring to a single address system first” (Braun, 1988: 67) niet negeren.

3. Het aanspreeksysteem in het Nederlands in de 20ste eeuw

In haar artikel over de aanspreekvormen *u* en *je* formuleert Daan een veronderstelling dat er conflictsituaties voorkomen t.o.v. aanspreekvormen, omdat: “de regels, de voorschriften achterblijven bij de praktijk, die veel geleidelijker wordt aangepast aan de sociale werkelijkheid” (Daan, 1978: 50). Zij noemt aanspreekvormen problematisch, maar de verandering is voor haar duidelijk zichtbaar. Dat deze kwestie problematisch is zien we heel duidelijk in b.v. radio en televisie, waar de pronominaal vormen door elkaar worden gebruikt. Van den Toorn (1976) heeft de aanspreekvormen geclassificeerd volgens een bepaalde regelmatigheid,

namelijk dat *je* en *jij* betrekking hebben op vertrouwelijke aanspraak en *u* op beleefde aanspraak. De vormen *gij* en *ge* vindt hij typisch voor het Nederlands in het Zuiden en in Vlaanderen. Van Bakel (1969) vermeldt ook andere buitentalige voorwaarden, naast vertrouwelijkheid en beleefdheid, met name leeftijd, het gebruik van de taal binnen de familie en de afstand. Door het feit dat in de Westerse talen de vertrouwelijkheidssemantiek de beleefdheidssemantiek overheerst (dit beweert ook Van den Toorn) is de belangrijkste oorzaak dat de verandering van de Nederlandse aanspreekvormen niet in het verschil in pronominale systemen ligt, maar in de maatschappelijke verhoudingen (Daan, 1978: 68). Het Nederlands is zonder twijfel een sensatie m.b.t. de pronominale aanspreekvormen omdat er tussen *je* en *jij* gekozen kan worden voor de 2de persoon enkelvoud, terwijl het in het Engels gewoon *you*, in het Frans *tu* en in het Duits *du* is.

In het begin van de vorige eeuw werden nog, in het bijzonder door de oudere generatie, de vormen *gij* en *u* gebruikt. *U* was oorspronkelijk een beleefdheidsvorm, maar werd in de 20ste eeuw een distantiepronomen. Van den Toorn is van mening dat “u” blijkbaar steeds meer het voornaamwoord van de non-solidariteit is geworden. We noemen het dan eerder ook een distantiepronomen dan een beleefdheidspronomen (Van den Toorn: 1977: 528).

Vanaf de jaren zestig wordt een sociale verandering zichtbaar die met de democratie en emancipatie samenhangt (Vermaas, *www1*: 57). Op die manier kunnen we ook de afstand tussen generaties verklaren. Deze verandering betrof ook aanspreekvormen. Het gebruik van *gij/u* werd verdrongen door *jij/je*. Het verbaast dus niet dat terwijl de jongere generaties al *je/jij* hanteerde, de oudere generatie nog steeds *u/gij* bleef gebruiken. Deze verschuiving, beweert Vermaas, is ook zichtbaar tussen leeftijdsgenoten en gelijkgezinden (Vermaas, *www1*: 55). Het gebruik van *je/jij* neemt nog steeds toe.

Naast de pronominale vormen worden ook achternamen, of achternamen en pronomina als alternatief gebruikt. Die vormen drukken meer afstand uit, zijn beleefder en worden in formele situaties gebruikt, ofwel wanneer andere sociale aspecten een rol spelen (leeftijd, positie in de maatschappij, etc.). De zeer populaire vormen *meneer* en *mevrouw* vindt Vermaas ‘onderdanig’ en niet in de Nederlandse democratische maatschappij passend (Vermaas, *www1*: 60).

Wanneer moet dus *je/jij* en wanneer *u* gebruikt worden?

De *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (1984) onderscheidt het gebruik van *je* en *u* op basis van de verhouding tussen gesprekspartners. “De JE- en U-vormen zijn complementair: voor sommige categorieën van toegesproken gebruikt men, mede afhankelijk van de omstandigheden, de eerste, voor andere de tweede”(ANS, 1984: 165). Maar tegelijkertijd is de volledige beschrijving van de juiste context van die vormen moeilijk wegens regionale vormen en sociale verschillen. In het algemeen, vermeldt de ANS, zegt men *je* tegenover “jongeren tot ongeveer achttien jaar, familieleden van dezelfde of een jongere generatie, vrienden, (goede) kennissen, en leden van bepaalde maatschappelijke groepen waar men zelf toe

behoort (bijv. soldaten, studenten)” (ANS, 1984: 165). Aan de andere kant hebben we *u* dat “tegenover onbekenden (afgezien van jongeren tot ongeveer achttien jaar), bijv. personen die men toevallig ontmoet op straat, in de trein), of personen met wie men contact heeft in een onpersoonlijke relatie (bijv. in een winkel, op een inlichtingenbureau)” (ANS, 1984: 165). wordt gebruikt. De theorie over de toename van *je*-vormen wordt hier bevestigd, alsook de mening dat die tendens een algemeen karakter heeft en weinig te maken heeft met vaste regels. De nieuwe bronnen geven een gelijkaardige verklaring. Het academische boek *Taalboek Nederlands* stelt vast dat *jij*-vormen, vertrouwelijkheidsvormen genoemd, tegenover vrienden, kennissen, jongeren (tot 18 jaar) en familieleden (even oud of jonger dan de spreker) worden gebruikt, en *u*-vormen, beleefdheidsvormen, daarentegen, tegenover onbekenden ouder dan 18 jaar, personen met wie de spreker een zakelijke relatie heeft, hogergeplaatste personen; ze worden vaak gebruikt samen met meneer/ mevrouw of een aanspreektitel (*Taalboek Nederlands*, 2003: 173). Zeer beknopte informatie over het gebruik van pronominale aanspreekvormen zijn te vinden in grammatica’s voor anderstaligen: *jij/je* wordt beschreven als informeel en gebruikt men alleen tegenover iemand die met zijn/haar voornaam aangesproken wordt, een kind en jonge mensen onder elkaar. *U* is formeel en wordt gebruikt voor personen die men niet met hun voornaam aanspreekt (samen met meneer/ mevrouw), onbekende personen en personen die met hun beroepstitel aangesproken worden (*Nederlandse Grammatica voor Anderstaligen*, 2000:123).

Naast *gij/ge* zijn *jij*-vormen in Vlaanderen ook bekend en worden ze ook gebruikt, maar eerder in de schrijftaal. In Vlaanderen drukt de *jij*-vorm afstand uit. Men kan zeggen dat in Vlaanderen de verschillende aanspreekvormen door elkaar worden gebruikt. Naast *gij/ge* kan men in Vlaanderen ook *u* horen. Vermaas vermeldt het onderzoek van Klotwijk, Treffers en Appel die beweren dat de Vlamingen die in Nederland wonen over het algemeen *je*-vormen gebruiken, bij uiting van gevoelens overheerst echter de vorm *gij/ge*. (Vermaas, *www1*: 63) Zij is ook van mening dat het feit dat de Vlamingen de *jij*-/*je*-vormen “te Hollands vinden” en ze willen elkaar met *gij/ge*-vormen aanspreken om hun Vlaamse identiteit niet te verliezen (*www1*: 63).

Er bestaan natuurlijk allerlei soorten dialectische vormen, maar daar wordt in dit artikel geen aandacht aan besteed.

4. Analyse van de onderzochte literaire tekst m.b.t. de aanspreekvormen

In zijn artikel over de aanspreekvormen in de Russische romans uit de 19de eeuw onderzoekt Friedrich tien componenten van het Russische pronominale systeem: het thema van het gesprek, de context ervan (in het bijzonder de sociale context), de zogenaamde vier biologische elementen, namelijk: leeftijd, generatie, geslacht

en verwantschapsstatus, het dialect, het toebehoren tot een groep, de autoriteit binnen het gezin en de algemene politieke autoriteit. Ten laatste vermeldt hij de zogenaamde emotionele solidariteit, d.w.z. de sympathie en de antipathie tussen de gesprekspartners (Friedrich, 1972: 276).

De bovengenoemde aspecten behoren tot de buitentalige — psychologische en sociale — aspecten van het gebruik van aanspreekvormen. Tomiczek, J. Fishman citerend, stelt dat de theoretische benadering van de aanspreekvormen in een taal gezien moet worden in het bijzonder t.o.v. de rolverhouding (Tomiczek, 1983: 31).

De talige aspecten zijn natuurlijk ook van groot belang. Het is namelijk vanzelfsprekend dat er een congruentie tussen een aanspreekvorm en een werkwoord bestaat. Het gaat hier dus om grammaticale regels. Tegelijk beweert Tomiczek dat de aanvaardbaarheid en grammaticaliteit van een uiting in de taalkundige analyse relatieve verschijnselen zijn (Tomiczek, 1983: 26). Het gaat hier dus om de verschillen tussen b.v. standaardtaal en dialect, slang of plattaal.

De analyse van de aanspreekvormen die in het toneelstuk van Lanoye voorkomen wordt in twee richtingen uitgevoerd. Er worden namelijk officiële relaties en informele relaties onderzocht. Er wordt ook een duidelijk verschil gemaakt tussen de enkelvoudige en meervoudige aanspreker. De vertaalde fragmenten uit het repertoire van de Europese dramaturgie (o.a. Shakespeare en Tsjechov) worden niet in de analyse inbegrepen.

Men kan stellen dat de vormen die het vaakst voorkomen *je* en *jij* zijn. *Jij* wordt gehanteerd in de functie van de aanspreekvorm waarop het accent ligt.

Er wordt ook gekeken of er verschil bestaat tussen de vrouwen- en mannen-taal m.b.t. de aanspreekvormen. Tussen al de dramatis personae zijn er twee personen die consequent de *gij*-vorm gebruiken. Er zijn drie mannelijke personages die in informele relaties onderling blijven, namelijk Kurt, Niklas en Victor. Kurt en Victor spreken elkaar met *je*, respectievelijk *jij*, aan. Toch zijn de vormen die Kurt tegen Victor hanteert meer uiteenlopend. De reden ervan ligt misschien in het feit dat er meer aanspreeksituaties tussen Kurt en Victor bestaan dan tussen Kurt en Niklas. Zowel Victor als Niklas worden door Kurt met *je/jij* aangesproken en met de constructie *je/jij* + naam ofwel naam + *je/jij*. Deze vorm komt zowel voor de zinsconstructie alsook op het einde ervan (onderstreept):

Je staat weer jardin, Niklas (Lanoye, 2006: 9).

Victor, het is hij of het is ik (Lanoye, 2006: 30).

Hoe kun je dat zeggen, Victor? (Lanoye, 2006: 110).

Het is opvallend dat Kurt Victor ook aanspreekt met een nog meer informele, verkorte versie van zijn voornaam, *Vic*, toch in mindere mate dan met zijn volle voornaam. (3 keer tegenover 11).

Vic? Komaan... (Lanoye, 2006: 55).

Ook Victor blijft informeel in zijn relatie met Kurt. Hij spreekt Köpler meestal met *je/jij* (18 resp. 5 keer) aan alsook met zijn voornaam. Slecht één keer zegt hij *Kurtje* en twee keer *jongen*. De voorkeur aan *Kurtje* in deze situatie kan verklaard worden door het feit dat Kurt zojuist op deze manier door zijn moeder werd aangesproken. Het karakter van deze uiting heeft ook een komische of zelfs een ironische tint:

Kurtje, laat je niet door hem op stang jagen (Lanoye, 2006: 28).

De situatie ziet er anders uit in het geval van Niklas. Door de hele tekst gebruikt hij *gij/u*. De reden ervan ligt waarschijnlijk in de herkomst van Niklas, die een proletarische fascist is. Kurt spreekt hij aan met *gij* en *u*, slechts één keer gebruikt hij *Kurt* en *Kurtje*. Op dezelfde manier wordt ook Victor door hem aangesproken: met *gij* of zijn voornaam, oftewel de combinatie van *u/gij* en zijn voornaam.

De vrouwelijke personages spreekt Köpler ook meestal met *je*, respectievelijk *jij* aan of met hun voornaam zonder pronomen (slechts één keer *je + Nicole*). Het is begrijpelijk dat hij op deze manier zijn actrices aanspreekt, want het lijkt een typische informele werkrelatie te zijn. Müller en Weber onderscheiden hun relaties met de actrices door het gebruik van de relevante aanspreekvormen. Nicole, een ambitieuze actrice, wordt door Victor met *jij*, eventueel met haar voornaam aangesproken, terwijl Rebecca Füchs — de steractrice — door Victor wel met haar voornaam wordt aangesproken, maar altijd ook met *u*. Niklas op zijn beurt spreekt haar met *gij* en *madam* aan, ondanks het feit dat hij tegen haar uitvalt en haar een ‘kutjodin’ noemt.

Rebecca, sorry: ik moet u er toch op wijzen... (Lanoye, 2006: 21).

Het gaat niet om u, Rebecca, het is een kwestie van principe (Lanoye, 2006: 31).

Zo is het wel genoeg, madam (Lanoye: 2006: 27).

Het is opvallend dat op basis van de tekst kan vastgesteld worden dat vrouwen vaker iemand met de voornaam aanspreken. Het betreft zowel mannelijke als vrouwelijke gesprekspartners. Rebecca spreekt Kurt 4 keer met *je*, 3 keer met *jij* en ook 3 keer met *Kurt* aan. Ook de jonge actrice Lina spreekt Kurt meestal met zijn voornaam aan. De vrouwen zijn ook in meerdere mate geneigd tot het gebruik van diminutieven en koosnaampjes:

Rebecca tot Angela:

Lieve schat, je kunt niet eeuwig spelen oog in oog met alleen maar leegte (Lanoye, 2006: 130).

Rebecca tot Victor:

Nee, Victor, lieve schat, vandaag niet, ik smeeek je (Lanoye, 2006: 24).

Vickske, niet vandaag (Lanoye, 2006: 24).

Rebecca tot Kurt:

Waarschijnlijk heb je zelfs gelijk, lieve schat (Lanoye, 2006: 153).

Nicole tot Lina:

Zwijg, kind. Zó platvloers! (Lanoye, 2006: 116).

De liefdesrelaties die in het spel voorkomen worden ook door het gebruik van de aanspreekvormen duidelijk onderscheiden. Lina, de minnares van ‘de Dikke’, spreekt hem aan met:

Zwijntje, hou op (Lanoye, 2006: 76).

Blijf toch rustig, m’n zwijntje. Rustig (Lanoye, 2006: 102).

De officiële relaties zijn terug te vinden in de gesprekken tussen Kurt en de Dikke (Minister van Cultuur), de Manke (Minister van Propaganda) en De Nieuwe Leider (hoofd van het bevrijdend leger).

De Dikke spreekt zijn gesprekspartners aan met *mijnheer* of *mevrouw* in combinatie met hun achternamen. Daarbij gebruikt hij de *u*-vorm die afstand weer spiegelt. Alleen Angela spreekt hij aan met *je*.

Mijnheer Müller? Zou u *De kerstuin* weer op het repertoire plaatsen? (Lanoye, 2006: 75).

Kurt wordt door de Dikke consequent met *Mijnheer Köpler* aangesproken tot het moment wanneer de Dikke begint met jijen. Hij spreekt dus Köpler aan met *je* + achternaam:

Ik zal jou een keuze geven, Köpler (Lanoye, 2006: 102).

Ben jij ooit in dienst geweest, Köpler? (Lanoye, 2006: 123).

Vervul mijn laatste droom, Köpler (Lanoye, 2006: 123).

Deze manier van aanspreken wordt als onbeleefd beschouwd. De officiële relaties tussen Köpler en de Nieuwe Leider en Minister van Propaganda worden wederzijds door het pronomen *u* en de combinatie van *mijnheer* + achternaam uitgedrukt. Kurt spreekt de minister aan met zijn beroepstitel binnen de zinsconstructie: “Shakespeare, *heer minister*, is van alle tijden” (Lanoye, 2006: 119).

Minister van Propaganda tot Köpler:

Is dat beneden uw waardigheid, mijnheer Köpler? (Lanoye, 2006: 120).

U noemt met opzet alleen de oudste (Lanoye, 2006: 119).

De Nieuwe Leider tot Köpler:

Wat zou u ervan denken, mijnheer Köpler, Om opnieuw toneel te spelen? (Lanoye, 2003: 150).

U mag een telefoontje verwachten van de nieuwe minister van Cultuur (Lanoye, 2006: 151).

Van al de personages vertegenwoordigt Mutti Hilda, de moeder van Kurt Köpler, de meest schitterende bron van aanspreekvormen. Haar manier van spreken is typisch Vlaams. In deze context lijkt het een opzettelijke poging van de auteur te zijn dat deze persoon tot de oudere generatie behoort of van plattelandse afkomst is. Ze werk als souffleuse, ze kent iedereen. Daarom spreekt ze de acteurs op een zeer informele manier aan. Voortdurend gebruikt ze de pronomen *ge/gij* en *u*. Ze spreekt niemand met *je* aan. Meestal gebruikt ze voornamen en diminutieven ervan:

Gij hebt gemakkelijk klappen, schone Nicole, Met uw rijke familie, met al de kansen die gij hebt gekregen (Lanoye, 2006: 29).

Vicske, de anderen zijn in fout, niet onze Kurt (Lanoye, 2006: 15).

Rebeccatje, nee... (Lanoye, 2006: 34).

Kurtje, zeg dat niet! (Lanoye, 2006: 30).

Om mensen aan te spreken gebruikt ze ook typisch Vlaamse nominale aanspreekvormen, namelijk: *jongske*, *meiske*, *manneke* en soms ook *jongen*.

Mijne jongen toch (Lanoye, 2006: 124).

Sorry, jongske. Ik ben abuis (Lanoye, 2006: 12).

Sorry, manneke. Ik ben abuis (Lanoye, 2006: 13).

In formele situaties, zoals b.v. in het gesprek met de Dikke, hanteert ze de vorm *mijnheer*. Maar de zinsbouw die ze gebruikt ziet er een beetje ouderwets uit:

Moet mijnheer iets drinken? (Lanoye, 2006: 46).

Dit soort taalgebruik benoemt De Rooij als een negatieve connotatie. Oorspronkelijk was het een “zeer beleefd bedoelde manier van spreken” (De Rooij, 1992: 321), maar in het hedendaags Nederlands “drukt het ergernis, ironie, sarcasme, e.d. uit (De Rooij, 1992: 321).

Op haar beurt wordt Mutti in de meeste gevallen gewoon met *Mutti* aangesproken. Victor spreekt haar aan met *Hildaatje* (maar dat komt slechts 1 keer voor). Het is opvallend dat Kurt die normaal mensen met *je/fij* aanspreekt, tegen Mutti *je* en *ge* door elkaar gebruikt. Wellicht spraken ze vroeger, thuis, dialect:

Houdt gij u er maar buiten, Mutti (Lanoye, 2006: 47).

Wat zeg je, Mutti (Lanoye, 2006: 32).

In de onderzochte dramatische tekst komen ook aansprekingen tegen meerdere toehoorders voor. In de informele situaties is *jullie* de meest voorkomende vorm. In totaal komt het woord “jullie” 32 keer voor. Het woord *iedereen* komt heel zelden voor. In de officiële toespraken wordt ook *jullie* gebruikt en nominale aanspreekvormen, zoals *volk*.

En jullie, lieve vrienden, (...) (Lanoye, 2006: 79).

Dank u wel, iedereen! (Lanoye, 2006: 72).

(...) sta op, volk, nu! (Lanoye, 2006: 139).

Jullie, beste toehoorders, (...) (Lanoye, 2006: 129).

Conclusies

In taal zijn veranderingen onvermijdelijk, door zowel de invloed van een andere taal als mode, (politieke) situatie en omstandigheden waarin men leeft. Aanspreekvormen zijn een interessant onderwerp om deze veranderingen na te gaan. Ik ben het met Braun eens in haar mening dat er m.b.t. aanspreekvormen liever over regelmatigheden gesproken kan worden dan over regels. Ik hoop met dit artikel enkele recente sociolinguïstische benaderingen te kunnen presenteren m.b.t. de relaties tussen gesprekspartners. De bovengenoemde voorbeelden laten zien dat het inderdaad moeilijk is om over regels te spreken m.b.t. aanspreekvormen. De keuze van een bepaalde aanspreekvorm wordt bepaald niet alleen door de emoties die de personages begeleiden, maar ook door de sociale aspecten die de afstand, resp. intimiteit weergeven. Elke aanspreekvorm is veelzeggend. Ze geeft het publiek een beter inzicht en geeft de mogelijkheid aan om wat in de tekst gebeurt, sociaal te kaderen en de relaties tussen de personages te begrijpen.

Bibliografie

- Braun, Friederike (1988), *Terms of Address. Problems of patterns and usage in various languages and cultures*. Berlin (etc.): Mouton de Gruyter.
- Brown, R., Ford, M. (1961), Address in American English, in: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 62, no. 2, p. 375–385
- Brown, R., Gilman A. (1958), Who says “Tu” to whom? in: *A Review of General Semantics*, vol. 15: 169–174.
- Brown, R., Gilman A. (1972), Pronouns of power and solidarity, in: J.A. Fishman, *Readings in the sociology of language*. The Hague (etc.): Mouton.
- Daan, Jo (1978), U en Je, in: *Taal en Tongval*, p. 50–75.
- Fontein, A.M., Pescher-ter Meer, A. (2000), *Nederlandse Grammatica voor Anderstaligen*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders

- Friedrich, Paul (1972), Social Context and Semantic Feature: The Russian Pronominal Usage, in: J.J. Gumperz, D. Hymes, *Directions in Sociolinguistics*. New York (etc.): Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Geerts, G. et al., (1984), *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Lanoye, Tom (2006), *Mefisto For Ever!* Amsterdam: Prometheus.
- Mühlhäusler, P., Harré, R. (1991), *Pronouns and People: The Linguistic Construction of Social and Personal Identity*. Basil Blackwell.
- Rijpma, E., Schuringa, F.G. (1969), (bewerking: Jan van Bakel), *Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Rooij, J. de (1992), Mag ik professor hartelijk feliciteren?, in: *Studia Neerlandica et Germanica*, p. 319–339
- Smedts, W., Belle, W. van (2003), *Taalboek Nederlands*. Kappellen: Uitgeverij Pelckmans.
- Tomiczek, Eugeniusz (1983), *System adresatywny współczesnego języka polskiego i niemieckiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Toorn, M.C. van den (1977), De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen, in: *De Nieuwe Taalgids* 70, p. 520–540.
- Vermaas J.A.M. (2005), *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*. Op: <http://www.lotpublications.nl/publish/articles/001117/bookpart.pdf> (www1), geraapdleege op 01.03.2010).